

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

2.2018

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Богомолів О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., проф., *заст. гол. ред.*

Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Кемпер М. (Амстердам, Нідерланди), доктор філософії, проф.

Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.

Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Мусійчук В. А. (Київ), к. ф. н., ст. н. с., *відпов. секретар*

Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ

Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ

Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.

Тарасенко М. О. (Київ), д. і. н., ст. н. с.

Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*

Чжан Хун (Пекін, КНР), доктор філософії

Яворська Г. М. (Київ), д. ф. н.

Літературний редактор *Надія Овчарук*

Комп'ютерний набір *Ярослави Ленго*

Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*

Адреса редакції:

Україна, 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 226

Телефони:

головний редактор: (044) 278-76-52, редакція: (044) 279-99-71

E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

“Східний Світ” реферується у Google Scholar, Slavic Humanities Index.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.

При передруку посилання на “Східний світ” обов'язкове.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 2 від 22.05.18

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПР від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599

© Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2018

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Бубенок О. Б.</i> Дмитро Вишневецький і черкеси на службі у московського царя Івана IV	5
<i>Кіктенко В. О.</i> Огляд історії аналітичної філософії в Китаї (XX – початок XXI століття)	17
<i>Накорчевський А. А.</i> Формування історичної пам’яті щодо Азійсько-Тихоокеанської війни 1931–1945 рр. та проблема її висвітлення в шкільних підручниках у сучасній Японії	30
<i>Філь Ю. С.</i> Кастове питання в поглядах індуської політичної еліти Північної Індії наприкінці XIX – початку XX ст.	50

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Петрова Ю. И.</i> Арабо-християнские рукописные богослужебные книги в собрании ИР НБУВ	63
--	----

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Nguyen Van Hieu.</i> The Identification of the Chinese-origin Words in the Vocabulary of the Modern Hmong Leng Language in Vietnam	84
<i>Огнева О. Д.</i> Образ Лхаси в тибетській сучасній прозі (за оповіданням “Відпущена вівця” Норбу Церінга)	95

ПЕРЕКЛАДИ

Бгагавадгіта, глава 1 / Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби	114
<i>Памук О.</i> Що там – за вікном. Оповідання / Переклад з турецької та вступна стаття В. М. Підвойного, Г. В. Рог	133

СПАДЩИНА

<i>Кримський А. Ю.</i> “Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) / Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко	150
--	-----

ХРОНІКА

<i>Павлик Н. І.</i> XIII Міжнародна літня школа “International School for Jain Studies” (Нью-Делі, 1–22 липня 2017)	163
<i>Павлик Н. І.</i> Міжнародна літня школа “Yoga Studies Summer School” (Краків, 21 липня – 4 серпня 2017)	165

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

- O. Bubenok.** Dmytro Vyshnevets'kiy and the Circassians in the Service of the Moscow Tsar Ivan IV 5
- V. Kiktenko.** The Review of the History of Analytical Philosophy in China (20th – the Beginning of the 21st Century) 17
- A. Nakorchevski.** Formation of the Historical Memory of Asia-Pacific War 1931–1945 and the Problem of Its Description in School Textbooks in Modern Japan 30
- Yu. Fil.** The Caste Question in the Views of Hindu Elites of Northern India at the End of 19th – the Beginning of 20th Century 50

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

- Yu. Petrova.** Arab Christian Liturgical Manuscripts in the Collection of the Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine 63

LANGUAGES AND LITERATURES

- Nguyen Van Hieu.** The Identification of the Chinese-origin Words in the Vocabulary of the Modern Hmong Leng Language in Vietnam 84
- O. Ohnieva.** The Image of Lhasa in Tibetan Modern Prose (According to the Story “Released Sheep” by Tsering Norbu) 95

TRANSLATIONS

- Bhagavadgītā. Chapters 1 / Translated from the Sanskrit and Commented by D. Burba 114
- O. Pamuk.** “Looking from the Window”. Short Story / Translated from the Turkish and Introductory Article by V. Pidvoynyi and H. Rog 133

LEGACY

- A. Krymskyi.** “History of the Khazars” (Unpublished Fragments) / Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko 150

CHRONICLE

- N. Pavlyk.** XIII International Summer School for Jain Studies (ISSJS) (New-Delhi, July 1–22, 2017) 163
- N. Pavlyk.** Yoga Studies Summer School (YSSS) (Krakow, July 21 – August 4, 2017) 165

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2018, No. 2, pp. 114–132

БHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 1 /

TRANSLATED FROM THE SANSKRIT AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba

Independent Researcher
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the first chapter of *Bhagavadgita*. This book is the most famous of the Hindu Scriptures, so it is often called the *Bible* (or *Gospel*) of *Hinduism*. The *Bhagavadgita* is part of the grand Indian epic *Mahabharata*, which volume is three times that of the Bible. However, the *Bhagavadgita* itself is a relatively small religious and philosophical poem consisting of 700 verses, which fill chapters from 23 to 40 of the Critical Edition of the sixth book of the *Mahabharata* (or chapters from 25 to 42 in other editions). This text composed perhaps in the 1st or 2nd century CE.

The first chapter is the passing from the plot of *Mahabharata* to the real *Song* (*gītā*) of the Lord (*bhagavat*). Researchers of the Indian religion may be interested in moralistic statements of this chapter. The names of the persons mentioned in the first chapter, and other realities, are explained in translator's notes mainly by quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Laws of Manu*, *Brihadaranyaka Upanishad*, *Katha Upanishad*, and *Artashastra*.

Mahabharata consider the battle, on the eve of which the *Bhagavadgita* allegedly sounded, as global battle between gods and demons incarnate on earth in human form. In the preamble the metaphorical interpretation by Mahatma Gandhi of this battle as the internal struggle in the man between good and evil is explained. Other interpretations also are mentioned.

The history of translation of the *Bhagavadgita* into other languages is considered. A brief description of the two previous Ukrainian translations of this work is given.

Keywords: *Bhagavadgita*, *Mahabharata*, India, epos, Sanskrit, translation, Hinduism, religion

БГАГАВАДГІТА, ГЛАВА 1 /

ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

“Бгагавадгіта” (*bhagavat* + *gītā* “Господня пісня”) є найвідомішою священною книгою індусів. Її нерідко називають “Біблією (або Євангелією) індуїзму” [The *Bhagavad Gita*... 1925; Йогананда 2008, 19], і на заваді цьому не стає навіть той факт, що формально “Бгагавадгіта” належить не до Святого Письма (*śruti*), до якого зараховують 4 Веди, араньяки, брагмани та упанішади, а до переказів (*smṛti*), оскільки є невеликою частиною (700 віршів) грандіозного індійського епосу “Магабгарата”¹. Утім, “Бгагавадгіту” також часто називають упанішадою (*gītōpaniṣad*), у колофонах її глав написано: *itī... bhagavadgītā-sūpaniṣatsu* – “так... у довершених упанішадах Бгагавадгіти”, і це, можливо, є не простим компліментом, а констатацією того факту, що спочатку “Бгагавадгіта” була окремим текстом на кшталт упанішад, і лише згодом її було інкорпоровано до “Магабгарати”. Зокрема, такої думки дотримувався М. Вінтерніц: «Навряд чи можуть бути сумніви щодо того, що “Бгагавадгіта” спочатку не була частиною героїчної поеми... Можливо, уся “Бгагавадгіта” була спершу окремим текстом, якоюсь упанішадою, пізніше цілком включеною

© 2018 D. Burba; Published by the A.Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

в епос» [Winternitz 1927]. У цієї точки зору є чимало опонентів, однак текст “Бгагавадгіти” справді містить вірші, спільні з упанішадами².

Щодо датування “Бгагавадгіти”, то тут, як і з переважною частиною давньоіндійської літератури, ясності мало: називають часи від VII–VIII ст. до н. е. до III ст. н. е. [Семенов 1985, 12]. Енциклопедія “Британіка” зупинилася (з обережним зауваженням “можливо”) на I–II ст.³ (З датуванням усієї “Магабгарати” ситуація не краща: зокрема, вважається, що її текст переважно склався не пізніше I тис. до н. е. Водночас в одній з маратхських версій “Магабгарати” описано, як давньоіндійський раджа Душ’янта стріляє з гармат по армії моголів, а також воює з англійцями й французами! [Вишнева 1987, 443]. Найдавніші рукописи датуються XVI ст.).

Композиція “Магабгарати” є рамковою, тобто в головну сюжетну лінію вплетені інші історії або настанови, однією з яких є “Бгагавадгіта”. Для неї давній автор (або редактор) виділив чи не центральне місце в усьому епосі: момент перед початком великої битви, до якої призвели події, описані в попередніх книгах “Магабгарати”. Війна спалахнула між двома гілками царської династії; “погані хлопці” шахрайством, насильством, брехливими обіцянками та іншими підступними методами узурпували трон “хороших хлопців”, які майже півтора десятиліття намагалися уникнути збройного конфлікту, але, попри всі їхні поневіряння й поступки, воєнні дії стали невідворотними. Однак все не так просто: “Позбавленні могутності *дай-тмі* (демони), яких багато разів перемагали в бою *адітмі* (боги), почали втілюватися тут, на землі (kṣiti)” (Магабгарата 1.58.26). Тоді “сам мудрий (vibudha) Господь (vibhu) Нараяна... який раніше (puga) наказав мудрим [богам] [утілитися на землі]... народився в племені ядавів (yadu-kṣaya)” (Магабгарата 2.33.14–16). Розглянутий у такому ракурсі конфлікт перестає бути звичайною міжусобицею й набуває рис всевітньої боротьби сил Добра із силами Зла. Однак безпосередньо перед початком бою (gaṇa-samudyame) шляхетний воїн Арджуна каже своєму мудрому другові Кришні (втіленню вищезгаданого Господа Нараяни), що не може битися з ворогом, бо то “наші брати”, “ми з ними вчилися військової справи в тих само вчителів” і взагалі воювати дуже погано й гріховно. Проте, вислухавши аргументи Арджуни, Кришна, “наче посміхаючись” (pahasann iva), відповів: «Ти промовляєш “розумні” слова – та журишся за тим, за чим журитися не треба» (2.11). Неодноразово закликаючи (у віршах 2.18, 2.37, 2.38, 3.30, 8.7) ставати до бою й попередивши (у віршах 18.59–60), що навіть намагання ухилитися від герцю не скасує битви, Кришна переконав Арджуну, який урешті-решт промовив: “Розвіяна моя омана. З твоєї ласки, Ач’юто, я опам’ятався. Я твердий, вільний від сумнівів і зроблю те, що Ти сказав” (18.73).

Однак напучення на кшталт “Або ти, загиблий, потрапиш на небо⁴, або, перемігши, насолоджуватимешся владою над землею” (2.37) належать, так би мовити, до аргументації невисокого штибу. Адже навіть воєнна перемога не рятує від того, про що Анна Горенко (Ахматова) писала:

Що війни, що чума? Вже скоро їх не стане.
 Їм вирок незабаром прозвучить.
 Але як бути з часом неблаганним,
 Який, усіх жахаючи, біжить?⁵ [Ахматова 1993, 114].

“Я є Час – могутній руйнівник світів” (11.32). Індуїзм, як і, мабуть, будь-яка релігія, покликаний розв’язати суперечність між швидкоплинним і сповненим страждань існуванням крихітної за космічними масштабами істоти – людини – і безмежністю Всесвіту. Практично усі течії індуїзму ставлять перед своїми прибічниками ідеал спасіння (mokṣa, або mukti) як виходу душі за межі матеріального існування, розриву реінкарнаційного ланцюга народжень і смертей (хоча погляди моністів і теїстів на характер існування спасеної душі суттєво різняться). Саме

цьому й присвячена “Бгавадгіта”, вірші якої переважно ніяк не пов’язані (за винятком першої глави, частини другої, кількох картин з видіння Арджуни в главі 11 та прикінцевих рядків останньої глави) зі змістом попередніх і подальших частин “Магабгарати”. У структурі “Бгавадгіти” не видно єдиного плану; ідеї, які викладаються в ній, часто суперечливі (зокрема, за антиритуалістичною філіппікою йде панегірик ритуалізму), є повтори, іноді складається враження, що настанови вже закінчено, але далі лунає: “Знову слухай Моє найвище слово!” (10.1) і ще раз “Знову почуй Моє найвище слово, яке найтаємніше за все!” (18.64). Усе це не може не справляти враження компіляції з кількох джерел. Однак давнім редакторам вдалося загладити стики скомпонованих фрагментів, і сучасний текст “Бгавадгіти” сприймається як доволі цілісний твір, загальний зміст якого напрощуд добре передає аудіоєпіграф до передачі Ольги Іванової “Сам собі”, що кілька років звучала на Українському радіо:

Кожен свій подих і кожен свій порух.
 Ти сам собі приятель, сам собі ворог.
 Тож ворогу ти не здавайся без бою,
 Стань другом собі і злети над собою!⁶

Проте в першій главі нічого подібного немає. Це ще місток від сюжету “Магабгарати” до власне “Господньої пісні”, і недаремно ця глава має також альтернативну назву “Огляд військ”. Для дослідника індійської релігії тут можуть бути цікавими хіба що висловлювання морально-звичаєвого характеру, вкладені у вуста Арджуни. Але чи може віруюча людина визнати фрагмент священної книги таким, що не має духовного змісту? М. К. Ганді писав: “Ще в 1888–1889 роках, уперше познайомившись із Гітою, я зрозумів, що вона не є історичним твором. У ній під виглядом фізичної війни описане протиборство, яке вічно відбувається в серцях людей, а фізична війна потрапила на сторінки просто для того, щоб зробити опис внутрішнього протистояння більш привабливим. Це первісне інтуїтивне розуміння лише підтвердилось при поглибленому вивченні релігії та Гіти... Не можна здобути знання без пошуку, спокій – без зусиль, щастя – без страждань. Кожному шукачеві колись доводиться проходити крізь конфлікт обов’язків, через сум’яття... Тіло людини – це місце битви, де відбувається вічне протиборство між правильним і неправильним. Тому воно може перетворитися на браму Свободи... Каурави уособлюють сили Зла, а Пандави – сили Добра. Чи є хтось, хто не стикався б щодня з конфліктом у собі між силами Зла та силами Добра?” [цит. за: Mahadev Desai 1946].

Парамаганса Йогананда в трактуванні першої глави пішов значно далі: раджа Шянтану (прадід Арджуни) в нього “Парабрагман, трансцендентний Бог-Отець”, дружина Шянтану Сатъяваті – праматерія, Арджуна зі своїми чотирма братами – п’ять стихій: земля, вода, вогонь, повітря й ефір (і водночас чомусь п’ять із семи *чакр* – “цереброспінальних центрів життя й свідомості”), а Дурйодгана (головний ворог Арджуни) і його численні брати – пиха й потяг до об’єктів чуття (так само Крипа – невігластво, Бгішма – его, Карна – прив’язаність, Вікарна – відраза, Бгурішравас – дія, Дрона – звичка і т. д.) [Йогананда 2008].

Кажуть, що на роботу манекенницями відбирають дівчат з найбільш невиразними рисами обличчя – щоб потім можна було косметикою намалювати те, що пасує до тієї чи іншої моделі одягу. Перша глава “Бгавадгіти”, наче чиста дошка, дає можливість прималювати що завгодно, і деякі автори сповна користуються цією можливістю. Рам Дасс (колишній професор психології Гарвардського університету Річард Алперт) у передмові до своєї книги самоіронічно попереджає, що в її основі “присвячені давньому індуському тексту лекції, прочитані в буддійському університеті євреєм, який дуже любить Христа й Магомета, – уявляєте, у що ви вплутались?” [Рам Дасс 2005]. Інші коментатори просто оминають першу главу. Ми ж

намагались пояснювати її, але без власних вигадок, переважно цитатами з “Магабгарати” та іншої індійської класики.

У Європі перший переклад “Бгагавадгіти” (Ч. Вілкінса) побачив світ у 1785 році. У 1823 році з’явився латинський переклад А. В. Шлегеля, у 1834-му – німецький переклад Р. Пейпера, у 1855-му – новий англійський переклад Дж. Томсона, у 1861-му – французький переклад Еміля Бюрнуфа. Далі кількість перекладів почала стрімко зростати, що, на жаль, не завжди позначалося на їхній якості. Тепер чи не кожна неоіндуїстська секта (або й просто людина з певними амбіціями) прагне видати свій власний “переклад”⁷ цієї книги.

В Україні про “Бгагавадгіту” писали О. Новицький [Завгородній 2013, 235], Леся Українка⁸, П. Ріттер [Риттер 1932], Г. Дідківська [Дідківська 1991], Ю. Завгородній [Завгородній 2017]. Торкався поеми й О. Білецький у написаній у 1933 році праці “Давня Індія та її література” [Білецький 1982]. Є згадки про публікацію фрагментів “Бгагавадгіти”, перекладених у 20-х роках минулого століття С. Стасяком [Завгородній 2013, 67]. На сьогодні нам відомо два українських переклади “Бгагавадгіти”: поетичний і прозовий. Перший, який належить Миколі Ільницькому, був надрукований у журналі “Всесвіт” у 1981 і 1991 роках⁹. Очевидною перевагою цього перекладу є саме його поетична форма, оскільки “Бгагавадгіта”, окрім іншого, має художню цінність, яка значною мірою втрачається при перекладі її віршів прозою. Роботу М. Ільницького можна порівняти з відомим поетичним переспівом “Бгагавадгіти”, який здійснив Е. Арнольд [The Song Celestial... 1885]. В українського перекладу навіть є перевага, яка полягає в збереженні відповідності між двовіршами перекладу й санскритськими *шлоками* (śloka), від якої Арнольд відмовився. Однак у поетичному перекладі неминуче щось зникає, натомість з’являються слова й вирази, яких не було в оригіналі. Проілюструємо це перекладом віршів 1.4 і 4.33.

В них воїни – Арджуні рівня, тугі у них луки.
Вірата, Юдгана – знавці бойової науки.
Хто жертвує розумом – ліпше, ніж жертвує річчю,
Бо розум панує над тілом, як день понад ніччю.

У перший двовірш не вмістилися імена Бгіми й Друпаци (а в імені *ууудһана* зникло одне *уу*), тоді як у другому з’явилися “день” і “ніч”, відсутні в оригіналі (“Парантапо, офіра знання краща за офіру майна, бо, Партхо, уся повнота дій отримує завершення в знанні”).

Зовсім іншим є прозовий переклад, виданий у 1990 році під назвою “Бгагавад-Гітā як вона є” релігійним Товариством свідомості Кришни. Залишивши поза дужками недоліки українського перекладу з англійської мови, зазначимо, що Свами А. Ч. Бгактїведанта (Прабгупада) створив свою англійську “Bhagavad-Gītā As It Is” з метою проповіді тієї гілки кришнаїзму, до якої він належав. Його переклад (як і більшість релігійних перекладів “Бгагавадгіти”) можна назвати інтерпретаційним перекладом-коментарем. Для прикладу розглянемо переклад лише одного вірша 1.44 (“Джанардано, сказано, що оселею людей, які втратили закони роду, безперечно, стає пекло”): “«О Кршно (у тексті цитованого видання літери «и» немає; замість «ри» там «р» з крапкою під ним. – Д. Б.), Ти, що підтримуєш життя всього людства, я довідався через учнівську послідовність, що ті, хто руйнує сімейні традиції, завжди падають у пекло”. Не зупиняючись на трактуванні імені *janārdana* (див. прим. до 1.36), звернемо увагу на переклад слова *anuśūngata*: “я довідався через учнівську послідовність”. Насправді тут ми маємо перфект активного способу дієслова в першій особі множини (не двоїни) від дієслівного кореня *śru* (“чути”) з префіксом *anu*, який надає дієслову відтінку послідовної дії. Тобто буквально перекладом було б “ми чували”, але треба пам’ятати, що санскритська назва Святого Письма – *śruti* (“почуте”). Складається враження, що “учнівська послідовність”

була вставлена автором перекладу задля отримання переваг над конкурентами, які не спромоглися скласти щось на кшталт “родоводу” зі своїх попередників-учителів (31 від сотворіння світу). Коментар підкріплює нашу здогадку: “Арджуна ґрунтує свої докази не на власному досвіді, а на свідченнях авторитетів, які передають знання без жодних змін. Тільки так можна здобути правдиві знання”.

Саме відсутність об’єктивного наукового українського перекладу “Бхаґавадгіти” спонукала нас приступити до цієї роботи. Перша глава “Бхаґавадгіти”, яка друкується тут, перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Маґабгарати”¹⁰ [The Mahabharata... 1947]. Інші фрагменти “Маґабгарати” перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні¹¹. Незначні розбіжності з оригінальним текстом інших видань розглянуто в примітках. Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

Глава 1: Йоґа Сум’яття Арджуни¹²

Дритараштра¹³ сказав:

1 – Санджає¹⁴, що робили мої сини й Пандави, які, прагнучи бою, зійшлися на полі *дгарми*, полі Куру?¹⁵

Санджая сказав:

2 – Побачивши вишикуване військо Пандавів, раджа Дурйодгана¹⁶, підійшовши до наставника¹⁷, промовив такі слова:

3 “Учителю, подивися на це величезне військо синів Панду, вишикуване сином Друпаци¹⁸, твоїм розумним учнем.

4 Тут герої, великі лучники, рівні в бою Бгімі й Арджуні¹⁹: Ююдгана²⁰, і Вірата²¹, і великий воїн²² Друпаци,

5 Дгриштакету²³, Чекітана²⁴, доблесний раджа Каші²⁵, Пуруджіт²⁶, Кунтібгоджа²⁷ й Шяйб’я²⁸ – герой серед людей,

6 і відважний Юдгаманью, і доблесний Уттамауджас²⁹, і син Субгадри³⁰, і сини Драупаци³¹ – усі великі воїни.

7 А тепер дізнайся, найкращий із двічі народжених³², про чільних з наших, про воевод мого війська. Задля ясності називаю їх тобі:

8 ти сам, шановний, і Бгішма³³, і Карна³⁴, і Крипа³⁵, який перемагає в битвах, і Ашватхаман³⁶, і Вікарна³⁷, а також син Сомадатти³⁸

9 та багато інших героїв, готових віддати життя за мене, різноманітно озброєних, досвідчених бійців.

10 Недостатня та наша сила, захищена Бгішмою, але достатня ця їхня сила, захищена Бгімою³⁹.

11 Шановні, зайнявши відповідні позиції в лавах, усі всіяко захищайте Бгішму⁴⁰.

12 Потішаючи його, старійшина роду Куру, могутній дід⁴¹, просурмив у мушлю, видавши звук, подібний лев’ячому рику.

13 Тоді раптом зазвучали мушлі, литаври, тамбурини, барабани й сурми, створюючи оглушний шум⁴².

14 Тоді Мадгава⁴³ й Пандава⁴⁴, стоячи у величній колісниці⁴⁵, запряженій білими кіньми, засурмили в божественні мушлі.

15 Гришикешя засурмив у Паньчаджанью⁴⁶, Дгананджая – у Девадатту⁴⁷, у величезну мушлю Паундру засурмив страшний у діяннях Врикодара⁴⁸,

16 раджа Юдгіштхіра⁴⁹, син Кунті, – в Анантавіджаю, а Накула й Сагадава – у Сугошу та Маніпушпаку⁵⁰.

17 Вправний лучник правитель Каші, великий воїн Шікхандін⁵¹, Дгриштадьюмна, Вірата⁵² й непереможний син Сатьяки⁵³,

18 Друпада й усі сини Драупаді⁵⁴, володарю, і міцнорукий син Субгадри – усі засурмили у свої мушлі.

19 Цей громоподібний звук, від якого здригалися небо й земля, розривав серця синів Дгритараштри⁵⁵.

20 Отже⁵⁶, усі приготувалися схрестити зброю, а Пандава, на штандарті якого мавпа⁵⁷, бачачи вишикуваних синів Дгритараштри, піднявши лук,

21 сказав тоді Гришикеші такі, повелителю, слова: “Посеред двох військ виведи мою колісницю, Ач’юто⁵⁸, –

22 поки я роздивляюся цих охочих до битви воїнів, які стоять тут і з якими мені доведеться зітнутися в бою, що ось-ось почнеться.

23 Я придивляюся до бажаючих битися – тих, хто зійшовся сюди, щоб у бою догодити зловмисному синові Дгритараштри⁵⁹.

24 Нащадку Бгарати⁶⁰ Гришикешя після слів Гудакеші⁶¹, зупинивши найкращу колісницю між двома військами,

25 перед лицем Бгішми, Дрони й усіх правителів, сказав: “Дивися, Партхо⁶², на всіх зібраних нащадків Куру!”⁶³

26 Партха розгледів батьків, дідів, наставників, дядьків, братів, синів, онуків, друзів, які стояли там,

27 тестів та союзників. Побачивши⁶⁴ усіх цих родичів, розставлених в обох військах, той Каунтея⁶⁵,

28 огорнутий надзвичайним жалем, зажурений, сказав таке: “Кришно⁶⁶, коли бачу цих своїх родичів, які зібралися для битви⁶⁷,

29 мої ноги підкошуються, руки опускаються, у роті шерхне, тілом ідуть мурашки⁶⁸ і його проймає дрож.

30 [Лук] Гандіва⁶⁹ випадає з рук, шкіра палає. Мені несила стояти, мій розум у сум’ятті.

31 Бачу лиховісні знамення⁷⁰, Кешяво⁷¹, і не очікую нічого доброго від вбивства своїх рідних у бою.

32 Не хочу, Кришно, ані перемоги, ані царства, ані радощів. Говіндо⁷², навіщо нам царство, утіхи та й навіть життя?⁷³

33 Ті, заради кого нам бажані царство, утіхи та радощі, вишикувалися, готові до бою, жертвуючи життям і багатством:

34 наставники, батьки, сини, також діди, дядьки, тесті, онуки, швагри та інші родичі.

35 Їх, навіть якщо вони вбивають, не хочу вбивати, Мадгусудано⁷⁴, навіть заради влади над трьома світами⁷⁵ – що ж казати про землю?

36 Що за радість нам, Джанардано⁷⁶, від убивства синів Дгритараштри?⁷⁷ Убивши цих зловмисників, ми впадемо в гріх.

37 Тому ми не маємо права вбивати синів Дгритараштри з родичами⁷⁸, адже, вбивши свій рід, як станемо щасливими, Мадгаво?

38 Навіть якщо вони, засліплені жадібністю, не вбачають злочину в знищенні роду й падіння у ворожечі з друзями,

39 хіба ми, Джанардано, не маємо зрозуміти, що, бачачи злочинність знищення роду, треба відвернутися від цього гріха?

40 Зі знищенням роду гинуть давні устої роду, а із загибеллю закону весь рід охоплює беззаконня⁷⁹.

41 Через зростання беззаконня, Кришно, розбещуються жінки роду; від розбещення жінок, Варшнеє⁸⁰, виникає змішання *варн*⁸¹.

42 Змішання кидає в пекло рід та губителів роду⁸². Падають також їхні предки, позбавлені підношення води та їжі⁸³.

43 Цими злочинами губителів роду, які влаштовують змішання варн, знищуються сімейні традиції та незмінні закони роду.

44 Джанардано, сказано, що оселею людей, які втратили закони роду, безперечно, стає пекло⁸⁴.

45 Ой леле! Великий гріх збираємося скоїти ми, готові через жагу царських насолод вбити своїх родичів.

46 Якби я не чинив опору, а мене беззбройного вбили б у битві озброєні сини Дгритараштри, мені було б краще”.

47 Так сказавши на бойовищі, охоплений горем Арджуна сів на лавку колісниці, упустивши лук зі стрілами.

¹ “Магабгарата” (1.56.13) твердить, що в ній 100 000 віршів (*śatasahasraṃ hi ślokānām*), однак у реальних виданнях їх нараховується від 76 (у критичному виданні) до 95 тисяч. За обсягом це приблизно дорівнює трьом Бібліям.

² Зокрема, друга половина вірша 2.19 збігається з віршем 1.2.19 “Катха-упанішади”, так само половина вірша 2.20 тотожна віршу 1.2.18. Перш ніж говорити про запозичення, потрібно взяти до уваги, що “Бхагавадгіта” іноді “запозичує” в самої себе. Так, фраза *māta vartmānuvartante* з вірша 3.23 повторюється (хоча й з іншим значенням) у 4.11. Таким чином, мабуть, коректніше говорити про використання авторами упанішади й “Бхагавадгіти” відомих віршованих максим.

³ <https://www.britannica.com/topic/Bhagavadgita>

⁴ Індуїзм не вважає перебування душі в раю вічним, оскільки зараховує райські сфери до матеріального світу.

⁵ Переклад українською Д. В. Бурби.

⁶ Пані Ольга Іванова запевняє, що ці рядки вона написала самостійно, зовсім не орієнтуючись на вірші “Бхагавадгіти” (6.5–6): “Нехай піднесе себе собою (*ātmanā*), нехай не спрямовує себе до деградації, бо [кожний] сам собі друг і сам собі ворог. Для того, хто собою перемиг себе, він сам – друг, але для того, хто не володіє собою, він сам залишається ворожим, як ворог”.

⁷ Нерідко “переклади” походять від осіб, які взагалі не знають мови оригіналу. Див. кілька прикладів у [Бхагавадгіта 2009, 13].

⁸ У розділі IV (“Буддизм”) “Історії східних народів” [Українка 2005] Леся Українка наводить цитату з переспіву з “Бхагавадгіти”, що був включений до “Історії давніх народів Сходу” Луї Менара (*Louis Menard, L'Histoire des anciens peuples de L'Orient*. Paris: 1882), який сходить до перекладу Еміля Бюрнуфа (*Émile-Louis Burnouf, La Bhagavad-Gītā, ou le Chant du Bienheureux, poème indien*, 1861).

⁹ У № 4 журналу “Всесвіт” за 1991 рік опубліковано переклад глав 7–18 і вказано, що глави 1–6 були опубліковані в № 11 за 1981 рік. Знайти одинадцятий номер нам наразі не вдалося, але в 1999 році весь переклад було перевидано в бібліотеці альманаху українців Європи “Зерна”, № 11.

¹⁰ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях, де розбиття тексту здійснювалося по межах речень, зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірш.

¹¹ The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith’s revision of Prof. Muneo Tokunaga’s version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI’s agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

¹² Зустрічається інша назва глави – “Огляд військ” (*sainya-darśanam*) або просто “Сум’яття Арджуни” (*aṛjuna-visāda*). Але захисники традиційної назви пояснюють, що у присутності Бога сум’яття може мати позитивні наслідки, тому це “йога”.

¹³ *Дгритараштра* (*dhṛtarāṣṭra* “той, у кого стійке царство”) – наступник царя Вічित्रавірі, втілення свого небесного тезки: “Чути, що є мудрий раджа *гандгарвів* (небесних музикантів) на ім’я Дгритараштра; у світі людей [це] Дгритараштра” (Магабгарата 15.39.8). Він народився сліпим, тому стерно влади перейшло до його молодшого брата *Панду* (*rāṇḍu* “блідий”). “У непохитному й незрівнянному Панду втілюється сонмище *марутів* (божеств бурі й вітру)” (Магабгарата 15.39.9).

¹⁴ *Санджая* (saṁjaya “переможець”) – радник і візник Дгритараштри, наділений даром ясновидіння. На прохання сліпого раджі він описує йому події на полі битви. Перш ніж розпочати розповідь, Санджая промовив молитву: «Схиляюся до ніг премудрого *сина Парашари* (rāgāśara, тобто В’яси, легендарного автора “Магабгарати”), чиєю ласкою я дістав ясновидіння, паранормальні зір і слух, здатність знати минуле, бачити наперед майбутнє й читати чужі думки» (Магабгарата 6.16.7–8).

¹⁵ *Курукшетра* (kurukṣetra “поле Куру”) – рівнина між Делі й Амбалою. Своєю назвою місцевість завдячує легендарному предку Дгритараштри й Панду – раджі Куру, котрий на цьому полі займався аскетичними вправами й офірував богам: “Завдяки його імені стало знаменитим на землі поле. Той великий аскет своєю аскезою зробив Курукшетру священною” (Магабгарата 1.89.43).

Будь-якого нащадка Куру можна називати *Кауравом*, але Магабгарата використовує цей патронім майже суто стосовно синів Дгритараштри.

Курукшетру називають також “полем дгарми”, бо вважається, що там стародавні *риши* (ṛṣi “мудреці, провидці”) проводили релігійну церемонію, на якій були присутні практично всі боги індуїзму. Нібито відтоді ця місцина стала об’єктом паломництва – дгарма-кшетрою. Залежно від контексту термін *дгарма* (від dhar – “підтримувати”) перекладається як “релігія”, “обов’язок”, “закон”, “невід’ємна властивість”.

¹⁶ *Дурйодгана* (duryodhana букв. “лихий у битві”) – старший син Дгритараштри. Фактично царював замість сліпого батька. Це ім’я зазвичай сприймають як образливе прізвисько (“той, хто б’ється нечесно”), але його можна перекласти і як “той, кого важко здолати в битві”. У “Магабгараті” нерідко зустрічається також інше ім’я цього зловісного персонажа: *Суйодгана* (“той, хто добре б’ється” або “той, кого легко здолати”). Сказано, що Дурйодгана – втілення Калі (демона гри в кості або уособлення “чорної” епохи насильства, ворожнечі й лицемірства), а його братами народилися *ракшаси* (rākṣasa) – демони-людожери (Магабгарата 15.39.10).

¹⁷ *Наставник* – Дрона (droṇa “діжка”), від якого дістали військовий вишкіл сини Дгритараштри й Панду, які виховувалися разом. У битві на Курукшетрі його обезголовив Дгриштадьюмна (dhrīṣṭadyumna). “Дрона – це частка [наставника богів] Бригаспати (brhaspati), а син Дрони (див. 1.8) – породження Рудри (Шіви)” (Магабгарата 15.39.15).

¹⁸ *Друпада* (drupada “стовп”) – тесть Пандавів. Корінь dru має також значення “бігти, поспішати”, тому в Індії ім’я Друпади нерідко перекладають як “швидкий крок”. У дитинстві царевич Друпада грався й вчився разом з Дроною в обителі його батька – мудреця Бгарадваджі, який товаришував з царем Пришатою (pṛṣata). Коли той помер і царем паньчалів став Друпада, Дрона прийшов до нього як до старого друга, але почув: “Невчений (nāśotriya) брагман не друг вченому брагману; воїн, що не на колісниці, не друг колісничному воїну, також і той, хто не цар, не друг цареві” (Магабгарата 1.122.37). Розлючений Дрона з допомогою Пандавів помстився Друпаді, змусивши зазнати принизливої військової поразки. Проте зі співчуття до колишнього друга Дрона не тільки звільнив Друпаду, а й повернув йому половину завойованих володінь. Незважаючи на це, Друпада жадав реваншу; молячись про народження сина, котрий зміг би знищити Дрону, він влаштував жертвопринесення, і “при здійсненні жертвовного обряду з вогню народився *Дгриштадьюмна*, котрий сявав, наче вогонь, могутній герой, з луком у руці для знищення Дрони” (Магабгарата 1.57.91). “Дгриштадьюмна, який разом з Драупаді вийшов із полум’я (rāvaka), – це, знай, чиста (śubha) частка Агні (бога вогню)” (Магабгарата 15.39.14). Ім’я цього *сина Друпади* означає “Відважна сила” або “Сміливе сяйво”. У битві на Курукшетрі Друпада був убитий Дроною.

¹⁹ *Бгіма* (bhīma “страшний”), або Бгімасена (bhīmasena “страшне воїнство”), та *Арджуна* (arjuna “світлий, сріблястий”) – сини (другий і третій) Кунті (або Притхи), старшої дружини Панду, тітки Кришни. Сам Арджуна пояснює: «Оскільки моя яскрава зовнішність рідко зустрічається на землі в чотирьох її межах і я здійснюю бездоганні справи, мене знають як Арджуну (“яскравого [в усьому]”)» (Магабгарата 4.39.18). Хоча батьком усіх Пандавів вважається Панду, у кожного з них був і небесний предок. Так, божественними батьками Бгіми й Арджуни “Магабгарата” називає Ваю (бога вітру) та Індру (громовержця, правителя богів).

²⁰ *Ююдгана* (yuudhāna “спраглий бою”) – союзник Пандавів; по батькові його часто величають Сат’які. Один з небагатьох воїнів, які не загинули на Курукшетрі. Арджуна так

говорить про Сат'які: “Він учень мій і друг, я любий йому, і він любий мені” (Магабгарата 7.07.57).

²¹ *Вірата* – правитель країни матсьїв (поблизу нинішнього Джайпура), у якого Пандави інкогніто провели тринадцятий рік свого вигнання (див. прим. до 1.22). Тесть Абгіманью, сина Арджуни.

²² *Великий воїн* – при буквальному перекладі слово mahā-gaṭha могло б означати “той, у кого велика колісниця”, однак словник [Monier-Williams 1899] вказує, що тут gaṭha означає “воїн”.

²³ *Дерштакету* (dhr̥ṣṭaketu “відважний керівник”) – раджа країни Чеді (ототожнюється з нинішнім Бунделкхандом і частиною Мадг'я-Прадеш), син убитого Кришною Шішюпали (śiśurāṇa), швагер Накули (одного з близнюків, молодших синів Панду). Загинув від руки Дрони.

²⁴ *Чекітана* (cekitāna “розумний, тямущий”) – єдиний з роду Яду, хто бився на стороні Пандавів. Убитий Дурйодганом.

²⁵ *Каші* (kāṣi) – назва царства та його столиці (сучасний Бенарес).

²⁶ *Пуруджіт* (puruḥit “той, хто переміг багатьох”) – брат Кунтібгоджі. У битві обидва вбиті Дроною. Наслідуючи В. І. Кальянова, можна було б перекласти інакше: “Пуруджіт, [якого ще звать] Кутібгоджею” [Махабхарата 1992, 7.22.39].

²⁷ *Кунтібгоджа* – прийомний батько Кунті (дружини Панду), правитель кунтіїв у Бгоджі.

²⁸ *Шяйб'я* (śaibya) – правитель племені *шібі*, тесть Юдгіштхіри. Деваку, дочку Шяйб'ї, Юдгіштхіра дістав у дружини на її сваямварі (церемонії вибору нареченого).

²⁹ *Юдгаманью* (yudhamānyu “запальний у битві”) та *Уттамауджас* (uttama + ojas “вища сила” або “вищий блиск”) – брати, княжичі з країни Паньчала (сучасний Рогількханд), які в битві “захищали колеса” колісниці Арджуни. Уночі, коли вони спали, їх убив Ашваттхаман.

³⁰ *Субгадра* (subhadra “дуже щаслива”) – сестра Кришни й дружина Арджуни. Її сином був відважний воїн *Абгіманью* (abhimānyu “гнівний”), якого вбив син Духш'ясани. “Того сина Арджуни, нищителя ворогів, найкращого з людей, назвали Абгіманью через те, що він був безстрашний і запальний” (Магабгарата 1.213.59–60). “Могутній син [бога] Соми, який був відомий під ім'ям Суварчас, став сином Арджуни на ім'я Абгіманью, котрий здобув велику славу” (Магабгарата 1.61.86). За іншою версією, сам “Сома став у цьому світі сином Субгадри, роздвоївши силою його ество!” (Магабгарата 15.39.13).

³¹ *Драупаді* (draupadī “Друпадівна”) – дочка Друпади, яка вийшла з полум'я жертвовного вогню разом із Дгриштадьюмною. Крім ім'я по батькові, у неї було й власне ім'я: Кришнā (kṛṣṇā). “Кришнū вони назвали Кришнью тому, що вона була смаглявою” (Магабгарата 1.155.50). Драупаді стала спільною дружиною п'яти Пандавів і народила від кожного сина: “Від Юдгіштхіри народився Пратівіндг'я, від Врикодари (Бгіми) – Сутасома, від Арджуни – Шрутакірті; Шятаніка народився від Накули й від Сагадеви – доблесний Шрутасена” (Магабгарата 1.57.102–103). Для виправдання цього єдиного описаного в “Магабгараті” випадку поліандрії наводиться кілька версій. Так, “була в лісовій обителі в якогось мудреця [незаміжня] дочка. І ось Шянкара (Шіва), задоволений її суворим аскетизмом”, промовив: «Звертаючись до мене, ти сказала п'ять разів: “Дай чоловіка”. Коли ти увійдеш в інше тіло, станеться так, як було сказано!» (Магабгарата 1.157. 6–13, аналогічно 1.189.46). Проте Друпада вважав, що “це беззаконня (adharmā), яке суперечить людським [звичаям] і Ведам; це [щось] небачене – щоб одна [жінка] була дружиною багатьох [чоловіків]!” (Магабгарата 1.188.7). Тоді В'яса по секрету розповів йому, що колись Індра побачив на вершині гори юнака, захопленого грою в кості. Ображений непоштивістю, Індра проголосив: “Я Владар!” Тоді Шіва (а це був він), щоб збити пиху з Громовержця, який вважав себе незрівняним, ув'язнив його в печері, де вже було четверо таких само сяючих істот, котрі займали трон царя богів у попередніх космічних епохах. Як спокуту всім п'ятьом Індрам було присуджено народитися людьми (Пандавами), а дружина Індри, богиня Шрі, втілилася як Драупаді. Усіх її синів злочинно, порушивши “Закони Ману” (7.92), убив Ашваттхаман, коли вони спали. Пояснення значення їхніх імен наводиться у віршах 1.213.71–78 “Магабгарати”.

³² *Двічі народжений* – представник вищої касты, який дістав “друге народження”, тобто пройшов через обряд духовної посвяти. “Народження, дане Ведом, вічне і після смерті, і в цьому світі. Оскільки батько й мати породжують його від взаємної пристрасті, слід вважати, що це його народження сталося тільки з черева. Але народження, яке для нього за

допомогою [обряду] *savitri* згідно з правилами дає вчитель, який знає всю Веду, – справжнє; воно вільне від старості й смерті” (Закони Ману 2.146–148). Аналогічні вірші є й у Магабгараті, наприклад: “Двоє створюють це тіло: батько й мати. Але народження згідно з велінням учителя [інше]: воно чисте, поза старістю й смертю (*sājarāmagā*)” (5.44.5). “Брагмани, кшатрії, вайш’ї – три варни двічінароджених” (Магабгарата 12.285.25), але найчастіше так називають брагмана (тут – Дрону).

³³ *Бгішма* (*bhīṣma* “грізний”) – брат Вічित्रавір’ї, номінального батька Дгритараштри й Панду.

³⁴ *Карна* – правитель Анги, син Кунті, якого вона народила від Сур’ї (бога сонця) до шлюбу з Панду. “Бог сонця (*āditya*) – найкращого з усіх обігрівачів, – роздвоївши своє тіло, продовжував зігрівати світи, але з’явився і як Карна, народжений від злягання [Кунті з богом сонця], щоб сіяти ворожнечу” (Магабгарата 15.39.2–13). Усиновлений візником Адгіратхою та його дружиною Радгою, Карна поклявся вбити Арджуну, але був убитий ним. Слово *karṇa* означає “вухо, вухатий”; у “Магабгараті” сказано, що Карна народився із золотими сережками у вухах та в золотому панцирі (*kavaca*). Але також наводиться інша версія походження його імені: одного разу цар богів “Індра, набравши вигляду брагмана, попросив у нього (Карни) як милостиню (*bhikṣārtha*) сережки й панцир. І, без роздумів зрізавши зі свого тіла панцир і сережки, Карна, стікаючи кров’ю, віддав їх, шанобливо склавши долоні своїх рук... Знати, що спочатку його звали Васушеною (*vasuṣeṇa*). А потім завдяки тому подвигу він став [називатися] *Карною Вайкартанною*” (1.104.18–21). При бажанні обидва слова можна розглядати як похідні від *kart* та *vi-kart* – “різати”, “розрізати”. Ім’я *vaikartana* перекладається як “син Вікартани”; *vikartana* – “той, хто прорізає [хмари]”, тобто сонце.

³⁵ *Крипа* – син Шьярадвана Гаутами, воїн-брагман, перший учитель військової справи в Кауравів, дядько Ашваттамана, швагер Дрони. Його разом із сестрою виростив раджа Шьянтану, “а оскільки обидві дитини були вирощені царем зі співчуття, то й імена він дав їм від того [ж самого слова: *kṛpā*]” (Магабгарата 1.120.18). У жіночому роді *kṛpā* – “співчуття”.

³⁶ *Ашваттхаман* (*aśva + sthāman* – “кінська сила”) – син Дрони й сестри Крипи. Його імені дається також інше, міфологічне, пояснення: «І як тільки він народився, одразу заіржав наче [божественний] кінь Уччайхшравас (*ucśaiḥśravas*). Почувши це, невидима істота промовила з небес: “Оскільки голос цієї дитини, котра заіржала наче кінь, пролунав по всіх усядах, хай дитина отримає ім’я Ашваттхаман («Той, хто заіржав, наче кінь»)”» (Магабгарата 1.121.14, аналогічно 7.167.28с–30). Пурани називають Крипу й Ашваттамана серед восьми безсмертних (інші шість: Балі, Вібгішана, В’яса, Маркандея, Парашюрама, Гануман).

³⁷ *Вікарна* (*vikarṇa* “безвухий, глухий” або “каплювухий”) – брат Дурйодгани. Його вбив Бгіма.

³⁸ *Син Сомадатти* – Бгурішравас (*bhūṛiśravas* “гучний звук”, “сильний струміль”), син царя багліків, які жили в Бактрії (Бактріані). Його вбив Ююдгана.

У Парамаганси Йогананди наприкінці цього вірша замість *tathaiva sa* стоїть *jayadrathaḥ*, тобто в перелік воїнів внесений Джаядратха (“Переможна колісниця”) – чоловік дочки Дгритараштри, володар області Сіндгу, убитий у битві Арджуною.

³⁹ Дослівний переклад вірша зрозуміти нелегко. Більшість перекладачів замість “недостатня” пишуть “необмежена” й “обмежена” – замість “достатня”, однак у дієслова *ragi-ar* таке значення ніде більше не зустрічається. Згідно з Ведантадешікою (він же Венкатанатха; 1268–1369), переклад повинен мати такий вигляд: “Недостатня та (але наша сила, Бгішмою захищена, достатня ця) цих сила, Бгімою захищена” [Семенцов 1985, 223]. Висувалися припущення, що в цьому вірші переплутані імена Бгішма й Бгіма. Але в іншому місці “Магабгараті” (6.20.20) Санджая дає протилежним військовим силам таку оцінку: “Я вважаю, що [військо] Пандавів, хоча воно й не таке [велике], [насправді] велике й важко-здоланне (*duṣpradhṛṣyā*), бо в ньому Кешява (Кришна) й Арджуна”. Згідно з Магабгаратою, співвідношення воїнів в арміях становило 11 до 7 на користь Кауравів.

Бгішма справді очолював армію Кауравів, але на чолі війська Пандавів стояв не Бгіма. Можливо, Дурйодгана називає тут Бгіму як свого головного кривдника, від якого він натерпівся ще в дитинстві: “Хапаючи їх (Дурйодгану з братами) за ноги, він, дужий, тягав їх по землі, а вони волали з пошкодженими колінами, головою й очима. Граючись у воді, він охоплював руками десятеро хлопчиків і, занурившись, сидів у воді, а потім відпускав їх напівмертвих. А коли вони, вилізши на дерева, збирали плоди, то Бгіма ударом ноги струшував

дерева. І від сили удару, зриваючись із дерева, хлопці падали сторчма разом з плодами” (Магабгарата 1.119.18–20). Дурйодгана неодноразово намагався знищити ненависного йому Бгімасену. Одного разу, коли той спав на березі Ганги, Дурйодгана, “тихо зв’язавши Бгіму ліанами, скинув його з того місця в глибоку воду, що текла дуже швидко. Але тут Бгіма, син Кунті, найкращий серед нападників, прокинувся та, розірвавши всі пута, знову виліз із води. І коли він заснув знову, [Дурйодгана] влаштував так, що змії з гострими зубами, дуже отруйні й розлючені, покусали всі його уразливі частини тіла. Хоча зуби тих зубастих [істот] були встромлені в усі вразливі місця, але через міцність шкіри на його широких грудях не прокололи її. І, прокинувшись знову, Бгіма задушив усіх тих змії і при цьому задушив рукою улюбленого візника [Дурйодгани]. Іншим разом той насипав Бгімасені свіжої отрути *калакута* (kālakūṭa) – сильної й жахливої... А Врикодара (Бгіма), з’ївши її, перетравив без шкоди [здоров’ю]” (Магабгарата 1.119.36–41).

⁴⁰ «Тоді Дурйодгана сказав Дугшясані (duḥśāsaṇa): “Дугшясано, спішно скеруй колісницю охороняти Бгішму!.. Думаю, що [тепер] нема справи важливішої, ніж захист Бгішми в цій битві. Адже, захищений, він знищить синів Притхи”» (Магабгарата 6.16.12–14).

Згідно з Магабгаратою, Бгішму, який усе життя дотримувався целібату, було неможливо вбити інакше, ніж із його власної волі. Коментатори дають різні пояснення заклику захищати Бгішму: Дурйодгана побоюється, що

а) Бгішма може захопитися боєм в одному місці, через що порушиться стрій бойових лав;

б) знаючи історію життя одного з воїнів супротивника (Шікхандіна), який народився дівчинкою й лише потім змінив стать, Бгішма, згідно з кодексом поведінки кшатріїв, не буде застосовувати зброю проти того, кого досі вважає жінкою, і стане вразливим для стріл нападника: “Думаю, що від нього особливо слід охороняти Бгішму” (Магабгарата 6.16.16);

в) Бгішма симпатизує Пандавам, тому треба глядіти, щоб він не допомагав їм.

⁴¹ *Могутній дід* – Бгішма, син царя Шянтану, дядько Дгритараштри й Панду. На полі бою був присутній навіть ще старіший представник династії Куру – Багліка, брат Шянтану й батько Сомадатти.

⁴² Великі морські *мушлі* з відпиляним кінчиком досі використовуються в Індії як сурми – у них сурмлять перед початком богослужіння.

Литаври (bheṭī) – залізний котел, обтягнутий бичачою шкірою, по якій вдаряють дерев’яними паличками.

Тамбурини (raṅava) – залізні або дерев’яні барабанчики, мембрана яких зроблена з козячої шкіри. По мембрані б’ють рукою або паличками.

Під *барабанами* (āṇaka) розуміються великі барабани з глиняним корпусом, на який натягнута шкіра. Грають на них руками.

Сурми (gotukha) – довгі металеві труби, зазвичай згорнуті в спіраль, з розтрубом у вигляді коров’ячої морди (go-mukha) [Бхагавадгита 2015, 30].

⁴³ *Мадгава* (mādhava) – ім’я Кришни. За межами Індії це ім’я перекладають як “нащадок Мадгу”. Ядави, рід Кришни, вели своє походження від Мадгу (не плутати з його тезками, кількома демонами, одного з яких убив Вішну, діставши за це ім’я Мадгусудана). В Індії вважають за краще перекладати *Ма-дгава* як “чоловік (dhava) Лакшмі (богині процвітання)”.

⁴⁴ *Пандава* (pāṇḍava) – “син Панду”, Арджуна.

⁴⁵ *Величну колісницю* Арджуні подарував бог вогню Агні (див. прим. до 1.30).

⁴⁶ Ім’я Кришни *Гришикеша* (hr̥ṣīkeśa) знову ж таки на Заході та в Індії розуміють по-різному: “волохатий, кучерявий” та “володар чуттів” (hr̥ṣīka īśa).

“Убивши в битві [демона] Паньчаджану, що мешкав у підземному світі (pātāla), *Гришикеша* (Кришна) здобув божественну мушлю Паньчаджанью” (Магабгарата 7.10.20).

⁴⁷ *Дгананджая* (dhanamjaya) – ім’я-епітет Арджуни, який пояснює: «Оскільки я, підкоривши (jītvā) всі країни й захопивши все майно, жив у багатстві (dhana), то мене називають Дгананджаєю (“завойовником багатств”))» (Магабгарата 4.39.11). Мушлю Девадатту (devadatta “передана богом”), що належала колись Варуні (богу океану), Арджуні подарував зодчий *асурів* (надлюдських істот, супротивників богів) Майя (за іншою версією – Индра, цар богів).

⁴⁸ Прізвисько *Врикодара* (vr̥kodara “Вовче черево”) Бгіма дістав за свій вовчий апетит і здатність перетравлювати навіть отруту. Коли п’ятеро Пандавів разом з матір’ю переховувалися від Дурйодгани в подібні жибручих брагманів, вони “приносили Кунті [зібрану]

милостиню і їли кожен свою частку, яку вона сама відділяла: половину з'їдали герої, каральники ворогів, разом з матір'ю, а [іншу] половину всієї милостині з'їдав Бгіма, котрий мав велику силу" (Магабгарата 1.145.5–6).

⁴⁹ *Юдгіштхіра* (yudhiṣṭhira "стійкий у битві") – старший син Панду; його небесний батько – Дгарма, або Яма, бог посмертної відплати. Назва мушлі Юдгіштхіри перекладається як "Нескінченно переможна". "Сам Океан приніс йому мушлю Варуни, майстерно прикрашену Вішвакарманом (зодчим богів) тисячею золотих блискіток, ту мушлю, яку в минулій *калі* (космічній епосі) підніс Індри Праджапаті (Брагма)" (Магабгарата 2.49.14).

⁵⁰ *Накула* (nakula "мангуст") і *Сагадева* (sahadeva "з богами") – близнюки, сини Мадрі, молодшої дружини Панду. Їхніми небесними батьками є Ашвіни, божества ранкових і вечірніх сутінків.

Сугоша (sughosa) – "яка добре звучить".

Маніпушпака (manīpuspaka) – "заквітчена коштовностями".

⁵¹ *Шікхандін* (śikhāṇḍin "з пасмом волосся на голові") – воїн, який у минулому народжений був Амбою, дочкою раджі Каші (Бенареса). Її та двох її сестер (Амбіку, майбутню матір Дгритараштри, і Амбаліку, що стала згодом матір'ю Панду) здобув як дружин для свого брата Вічітравір'ї Бгішма: він викрав їх під час сваямвари (svayamvara – церемонія вибору нареченого) й самотужки відбився від усіх невдатних женихів, які переслідували його. Однак Амба попросила відпустити її, щоб вона змогла вийти заміж за царевича Шялву, якого кохала. Бгішма не став заперечувати, але Шялва сказав, що не візьме в дружини ту, котра побувала в домі чужого чоловіка, і відрядив Амбу назад. Там її чекало ще одне розчарування: Вічітравір'я відмовився одружитися з нею, бо вона кохає іншого. Тоді Амба попросилася в дружини до самого Бгішми, проте той пояснив, що це абсолютно неможливо, оскільки він давно дав обітницю безшлюбності. Безрезультатно з'їздивши ще раз до Шялви, розлючена Амба почала шукати когось, хто міг би вбити винуватця її нещастя – Бгішму. Довго ніхто не погоджувався, поки вона не зустрілася з Парашюрамою (втіленням Вішну), але й той не зміг перемогти в бою сина Шянтану. Зневірена Амба пішла в Гімалаї, де на її сувору аскезу зглянувся Шіва, який пообіцяв, що в наступному втіленні вона буде чоловіком і в неї буде можливість помститися. Згораючи від нетерпіння, вона спалила себе на вогнищі й народилася як Шікханді, дочка Друпаци, але потім чарівним способом помінялася статтю з *якшею* (надлюдською істотою невисокого рангу) Стхунакарною. У битві на Курукшетрі Арджуна, прикриваючись Шікхандіном, зміг смертельно поранити Бгішму, який обіцяв: "Шікхандіна я вбивати не стану. Кажуть, він жінкою був спочатку, [а потім перетворився на чоловіка], тому він виключений (varjya) [мною з тих, кому можу протистояти] в бою" (Магабгарата 6.16.15). Див. також прим. до 1.11.

⁵² Про Дгриштадьомну й Вірату див. прим. до 1.3 і 1.4.

⁵³ Згаданий у четвертому вірші Ююдгана, чийм батьком був Сатьяка (satyaka "Правдивий"), тут названий по батькові.

⁵⁴ *Драупаді* – дочка Друпаци, яка з'явилася (разом з Дгриштадьомною) з полум'я жертовного вогню (про Друпаци, синів Драупаді й сина Субгадри див. прим. до 1.3 і 1.6).

⁵⁵ У деяких виданнях "Бгагавадгіти" замість активного дієприкметника vyānūnādayan ("який примушує гриміти") стоїть аналогічне слово, утворене від каузатива за допомогою іншого префікса: abhyānūnādayan.

Пор.: "Джанардана (Кришна) засурмив у свою мушлю Паньчаджанью, а Дгананджая (Арджуна) засурмив у мушлю Девадатту. І мушля Паньчаджанья, добре наповнена повітрям з вуст Ач'юти (Кришни), видала зі свого нутра гучне ревіння. І те ревіння змусило здригнути весь Усесвіт разом з його пеклом, небесами й усіма країнами світу, немов [відбувалося це] під кінець [світової епохи] – *юги*" (Магабгарата 7.51.41–42). "Дгананджая, сповнений великої доблесті, помістивши споряджену колісницю на передньому краї свого війська, куди мав поцілити могутній потік стріл, засурмив у свою мушлю. Тоді й Кришна безстрашно щосили засурмив у свою мушлю Паньчаджанью. І від ревіння їхніх мушель усі воїни у твоєму війську, владарю народів (Дгритараштра), здригнулися й знепритомніли" (Магабгарата 7.64.20–21). "Кешява сильно й голосно сурмив у мушлю Паньчаджанью... і від ревіння тієї мушлі й від гудіння лука [Арджуни] воїни [Кауравів], слабкі й сильні, усі попадали тоді на землю" (Магабгарата 7.78.37–38).

⁵⁶ Слово *atha* ("отже") зазвичай ставиться на початку розділу; тут воно вказує на те, що розпочалася розмова Арджуни з Кришною.

⁵⁷ *Мавпа на прапорі* – це Гануман, радник царя мавп Сугриві, великий шанувальник Рами (одного з головних втілень Вішну).

⁵⁸ Тут *Ач'юта* (acyuta “Непохитний, Нетлінний”) – ім'я Кришни, друга й швагера Арджуни. Батько Кришни, Васудева (брат Кунті, матері Пандавів), був правителем царства ядавів. Зійшовши на трон, Кришна побудував собі на острові столицю Дварака. Саме туди перед початком війни одночасно прибули Дурйодгана й Арджуна, прагнучи заручитися військовою підтримкою родича (нашадки Куру й плем'я ядавів, до якого належав Кришна, вели своє походження від загального предка). «Велемудрий Кришна відповів: “Себе як радника, який не буде битися, о кращі з людей (puruṣarṣabha), або ж своє військо [й для чийх військових сил] я повинен дати?” І тоді підступний Дурйодгана, бідний на розум, вибрав військо, а Дгананджая обрав Кришну як радника, який не буде битися» (Магабгарата 1.2.137–139). У битві Кришна брав участь як неозброєний візник Арджуни.

В Упанішадах образ колісниці часто використовується алегорично, наприклад: “Знай, що *атман* (душа) – власник колісниці; тіло – колісниця; інтелект (buddhi) – візник; розум – віжки. Чуття називають кіньми, об'єкти [чуттів] – їхніми шляхами... Хто не має розпізнавання, чий розум ніколи не зосереджений, чуття в того незагнудані, немов поганий кінь у візника” (Катха-упанішада 1.3.3–5). “Тіло істот колісницею зветься, а розум (sattva) – візником, чуття (indriya) кіньми називають, а інтелект (buddhi) – віжками. Хто за швидким бігом тих коней прямує, той у колесі сансари як колесо крутиться” (Магабгарата 11.7.13–14). «Дгарма – дно колісниці; скромність (hṛī) – навіс; досягнення, невдача – голоблі; вісь – *ана-на* (“життєве повітря”, яке в тілі рухається вниз); хомут – *прана* (“життєве повітря”, яке в тілі рухається уверх); віжки – душа, знання (prañā), життя (ayuṣ); розуміння (cetanā) – сидіння; правильна поведінка – колісний обід; зір, дотик – кінь (vaḥa); нюх, слух – гужові тварини (vāhana); мудрість (prañāna) – втулка; усі священні книги (tantra) – батіг; свідомість (jñāna) – візник; стійкий їздець – “той, хто знає поле” (тобто душа, яка пізнає матерію); віра (śraddhā), володіння собою (dama) – те, що попереду (puraḥsara); відцування (tyāga) – супутник, який прямує до безпечної, чистої місцини Медитації (dhyāna). [Отака] пов'язана з душею колісниця, що сяє у світі Брагми (brahmaloka)» (Магабгарата 12.228.8–11). Перед тим як піти до лісової обителі, Дгритараштра сказав Юдгіштхірі: “Тримай під контролем, наче коней, усі свої чуття, тоді вони служитимуть [тобі] добре, як заощаджене надбання” (Магабгарата 15. 9.13). У Магабгараті (12.202.20) Вішну названий не лише “споконвічним Богом богів” (devādi-deva) та “Душею йоги” (yogātmān), а й “Візником колісниці йоги” (yoga-sārathin).

Слова “між двома військами” (senayog ubhayog madhye) повторюються у віршах 1.24 і 2.10.

⁵⁹ *Зловмисний син Дгритараштри* – заздрісник Дурйодгана, який намагався фізично знищити Пандавів (підпалив будинок, у якому вони зупинилися), за допомогою шахрайської гри в кості відправив їх у лісове вигнання на дванадцять років (плюс тринадцятий рік, протягом якого ніхто не повинен був знати, де Пандави перебувають), а потім, незважаючи на значні поступки опонентів, відмовився мирно вирішити питання поділу царства.

⁶⁰ *Бгарата* (bharata “викоханий, вирощений”) – легендарний раджа, син Духшанти (або Душ'янти) і Шякунтали, прийомної дочки відлюдника Канви. Від його імені утворена назва Індії – Бгаратаварша (bharatavarṣa або bhārata “країна Бгарати”). “Нашадком Бгарати” може називатись будь-який представник цього роду, зокрема хтось із Кауравів (тут – Дгритараштра) чи Пандавів.

⁶¹ Індуси зазвичай перекладають ім'я *Гудакешя* як “той, хто переміг сон” (guḍāka + īśa букв. “володар сну”), але на Заході санскритологи, вважаючи надання слову guḍāka значення “сон” штучним, пишуть “кучерявий” (guḍā-keśa).

⁶² *Партха* (pārtha “син Притхи”) – Арджуна. Притха (pṛthā “широка”) – старша дружина Панду, яку після удочеріння її Кунтібгоджею частіше називали Кунті. Про вчинок свого рідного батька, який віддав її бездітному другу, Притха повідала Кришні такими словами: “Коли я ще дівчинкою гралася м'ячиком, твій дід віддав мене Кунтібгоджі – друг своєму великодушному (mahātman) другові” (Магабгарата 5.88.62).

⁶³ *Куру* – легендарний предок Дгритараштри й Панду: “Дочка сонця Тапаті народила від Самварани [сина] Куру. Його усі піддані обрали на царство, вважаючи його знавцем дгарми (dharmañā)” (Магабгарата 1.89.42).

⁶⁴ Дієприслівник *dr̥ṣṭva* (“бачачи, побачивши”) стосовно Арджуни вже було використано у вірші 1.20, але тоді Арджуна бачив абстрактну ворожу армію (так само, як Дурйодгана в 1.2), а тепер побачив конкретних осіб.

⁶⁵ *Каунтея* (*kaunteya* “син Кунті”) – Арджуна.

⁶⁶ Як основне значення слова *kṛṣṇa* санскритські словники наводять “чорний, темний”, але віруючі індуїсти, відштовхуючись від кореня *kaṛṣ* (“тягнути [за собою]”), перекладають як “[Над]привабливий”. Власне, обидва значення можна вважати синонімами – як в українській пісні: “Ой чорна я си, чорна, чорнява, як циганка. Чом си полюбила чорнявого Іванка?” У “Нараянії” вустами самого Кришни дається дещо інше пояснення: “Я орю (*kṛṣāmi*) землю, ставши величезним залізним [плугом], Партхо, і через це в Мене чорний колір (*kṛṣṇo varṇa*), Арджуно, і тому Я Кришна” (Магабгарата 12.330.14).

⁶⁷ У низці видань замість *dr̥ṣṭvemān sva-janān kṛṣṇa yuyutsūn samavasthitān* стоїть *dr̥ṣṭvemān sva-janān kṛṣṇa yuyutsūn samupasthitam* – “Коли бачу це, свою рідню, яка зійшла для битви...”

⁶⁸ *Мурашки тілом* – *goma-harsa* (букв. “радість волосинок [на тілі]”). Зазвичай цей термін, який часто зустрічається в санскритській поезії, перекладають як “волосинки стали дибом” або навіть “волосся стало дибом”. Особливо дивним останній варіант перекладу видається тоді, коли йдеться про позитивні емоції. Б. Л. Смирнов (котрий до свого арешту в 1927 році й заслання був приват-доцентом кафедри невропатології Київського медичного інституту) пояснює: “Піломоторний рефлекс, який спостерігається при різних емоціях, при впливі температури” [Философские тексты... 1977, 235].

⁶⁹ Походження назви лука Арджуни не дуже зрозуміле. Оскільки *gaṇḍi* означає “стовбур”, слово *gaṇḍiva* часто тлумачать як “зроблений з [небесного] дерева ганді”. Однак є також слово *gaṇḍaka* (“носоріг”), і давньоіндійський граматист Паніні тлумачить *gaṇḍiva* як “той, що має ім’я носорога”. Зазначається, що лук Арджуни видавав при стрільбі низький і глибокий звук, подібний до ревіння згаданої тварини [Махабхарата 1976, 434]. “Рівний [силою] сотні тисяч [луків], здатний розсунути межі царства, це той [лук], за допомогою якого Партха (Арджуна) протистояв у бою людям і богам. Цим луком, вічно шанованим богами, данавами (супротивниками богів) й гандгарвами, протягом тисячі років володів спочатку Браhma. Після нього ним володів Праджапати п’ятсот три роки, потім Шьякра – вісімдесят п’ять (aṣṭi sa rāṣa) років, потім раджа Сома (бог місяця) – п’ятсот років, а також Варуна (бог океану) – сотню років” (Магабгарата 4.38.38–41a). Варуна подарував лук богу вогню Агні. Арджуна віддав у владу вогню багатий цілющими травами ліс Кхандава, за що вдячний “Агні подарував Партсі (Арджуні) чудовий лук Гандіву, два сагайдаки з невичерпними стрілами й колісницю із зображенням мавпи [на прапорі]” (Магабгарата 1.55.37; див. також 1.216.1–14). Перш ніж Арджуна полишив цей світ, Агні сказав: “Гандіва, найкращий з луків, що колись був мною отриманий для Партхи від Варуни, нехай буде знову відданий Варуні”. Тоді усі брати попросили Дгананджаю (Арджуну) [зробити так], і він кинув у воду той [лук] і обидва невичерпних сагайдаки» (Магабгарата 17.1.39–40).

⁷⁰ Для ілюстрації наведемо кілька прикладів *знамень*, описаних у “Магабгараті”. “Із сутінками звірі й птахи кричать зловісно; [стоїш] перед кіньми й слонами – [а замість них начебто] щось страшне, і вогонь багатьма зловісними барвами розквітає” (Магабгарата 5.71.35). Коли “на тридцять шостий рік [після битви на Курукшетрі] велика біда спіткала *вришні* (плем’я Кришни) – спонукувані Часом, вони перебили палицями один одного” (Магабгарата 16.2.2), Кришна констатував: “Сталося те, про що говорив раніше Юдгіштхіра, побачивши грізні знамення, коли вже вишикувалися [до бою] війська” (Магабгарата 16.3.20).

⁷¹ *Кешьява* (*keśava* “Кучерявий”) – Кришна, який у “Нараянії” сам пояснює: “Сяючі промені сонця, яке освітлює світи, [і промені] вогню, місяця вважаються Моїм волоссям (*keśa*), тому всезнаючі браhmани називають Мене Кешьявою” (Магабгарата 12.328.43). Водночас “Кешьява – той, хто знищив [демона] Кешіна (*keśisūdāna*)” (Магабгарата 2.30.11c).

⁷² *Говінда* (*govinda* “той, хто знаходить/здобуває корів/землю”) – Кришна. “Бгагавата-пурана” розповідає, що дитинство Кришни, який виховувався в родині сільського старости Нанди, минуло в оточенні пастухів. За іншим тлумаченням, Вішну у своєму третьому великому втіленні (*varāha*) прославився, розшукавши землю в глибинах океану й піднявши її на поверхню: “Колись Я дістав втрачену й сховану [в океані] землю, тому боги Мене славлять словом *Говінда*” (Магабгарата 12.330.5).

⁷³ Після перемоги в битві Юдгіштхіра, який здобув царство, сказав Дгритараштрі, котрий вирішив стати лісовим відлюдником: “Що мені царство, що усолоди (bhoga), що мені офіра або радощі (sukha), якщо через мене ти, хранителю землі, зазнаєш таких страждань (duḥkha)” (Магабгарата 15.6.4), а після смерті матері вигукнув: “Який сенс у цьому нашому царстві, яка користь від сили й доблесті та від кшатрійських законів (kṣatṛa-dharma), якщо вона мертва, а ми ще живі!” (Магабгарата 15.46.8).

⁷⁴ *Мадгусудана* (madhusūdana “той, хто вбив [демона] Мадгу”) – Кришна. “Мадгу, первонароджений великий асур, виник силою мороку. Його, жахливого, який чинить жахливо, який затіяв жахливу справу, на догоду Брагмі вбив Пурушоттама. За це вбивство... усі боги, данави (супротивники богів), люди назвали його Мадгусуданою” (Магабгарата 12.200.14–16; докладніше у 12.335.23–65).

⁷⁵ *Три світи* (trailokya, tri-loka, trayaḥ lokāḥ, loka-traya) – земля (bhū), небеса (svarga) і проміжний повітряний простір (antariksa, bhūvas); або ж трьома світами називають небо (svarga), землю (bhūmi) й підземний світ (pātāla). У “Бригадараньяка-упанішаді” (1.5.16) сказано, що “існує три світи – світ людей (manuṣyaloka), світ предків (pitṛloka), світ богів (devaloka)”, а система *санкх’я* говорить про світ божественний, людський і тваринний.

⁷⁶ *Джанардана* (jana + ardana) – ім’я Кришни (або Вішну), яке на Заході перекладають як “той, хто спонукує людей” (або “нищить [злих] людей”). Індуси з безлічі значень кореня *ard* вибирають “просити” і говорять про Того, кого просять, до кого звертаються з молитвами.

⁷⁷ Що стосується вбивства синів Дгритараштри, то, з одного боку, той, хто вбиває родича, вважається великим грішником. Водночас у “Законах Ману” (8.350–351) сказано: “Можна вбивати не вагаючись нападника-вбивцю (ātātāyin), – [навіть] гуру, дитину, старого або брагмана, який добре знає Веду. Убивство вбивці – відкрите чи таємне – не є гріхом”. У “Васіштха-дгармашястрі” (3.16) наведено перелік тих, кого не грішно (і навіть потрібно) вбивати: *agnido garadaś caiva śāstronmatto dhanāpahaḥ kṣertra-dāra-haraś caitān śad vidyād ātātāyinaḥ* – «Підпалювачі, отруйники, вбивці (букв. “безумці зі зброєю”), грабіжники, ті, хто захоплює землю й чужих дружин, – ось шість [видів] лиходіїв (ātātāyin)» [The Sacred Laws... 1882]. Індійські коментатори зазвичай відзначають, що Дурйодгана з поплічниками скоїв усі ці шість видів злочинів.

⁷⁸ У низці видань замість *sabāndhavān* (“з родичами”) стоїть *sva-bāndhavān* (“своїх родичів”).

⁷⁹ Щоб усунути суперечності (зі знищенням роду... весь рід охоплює беззаконня), деякі перекладачі пишуть “зі знищенням [чоловіків] роду”, підкреслюючи цим потребу жінки в чоловічій опіці: “Коли охороняється дружина, тоді під охороною й потомство (praṇā), а коли охороняється потомство, то під охороною й сама [людина]” (Магабгарата 4.20.27).

⁸⁰ *Варшнєя* (vāṅṣṇeya “нащадок Вришні”) – Кришна, чий рід веде своє походження від Вришні – нащадка давнього царя Яду, старшого сина Яяті.

⁸¹ *Варни* (varṇa) – чотири головні верстви давньоіндійського суспільства: брагмани (духовенство, жерці), кшатрії (воїни, правителі), вайш’ї (купецький прошарок і самостійні землероби), шюдри (слуги, ремісники, залежні землероби та інші робітники). “Брагман нехай живе милостинею (bhaikṣa), кшатрій нехай народ захищає, нехай примножує багатства вайш’я, а шюдра нехай прислужує всім” (Магабгарата 5.130.28). “Дотримання [кожним] свого закону веде на небо й у вічність. При його порушенні світ гине від змішання варн” (Артахашястра 1.3). Також про варни сказано у віршах 41–44 вісімнадцятої глави “Бгавадгіти”.

Згідно з “Артахашястрою” (3.7), шлюби, у яких варна чоловіка нижча за варну жінки, “вважаються неприродними (pratiloṃa) й можливі тільки тоді, коли цар не стежить за дотриманням законів [про незмішання варн]”. Особливо тяжким гріхом вважався зв’язок жінки вищої варни із шюдрою. За вимогами “Магабгарати” (15.10.4), “ті, хто оскверняє чистоту варн, повинні бути, з урахуванням місця й часу, покарані [штрафом, що сплачується] золотом (hiraṇyadaṇḍa) або ж страчені”. У “Законах Ману” (8.353), які теж говорять про змішання варн як про беззаконня, причина й наслідок міняються місцями: “Перелюб породжує змішання варн, через який виникає беззаконня (adharmā), що докорінно руйнує (mūla-hara) й несе всьому загибель”.

⁸² “Винним у змішанні варн пекло [уготоване], це місце тих, хто грішить (pāraḥkarmaṇa)” (Магабгарата 5.70.33).

⁸³ *Падають їхні предки* – крім земного світу, пекла й раю у священних текстах індуїзму згадується ще й *пітри-лока* (pitṛ-loka “світ предків”) – квазірайський стан, у якому душа

покійного може перебувати доти, поки його законнонароджений старший син здійснює поминальну церемонію *шраддга* (*śraddha*). “Нехай брагман щомісяця, коли місяць уповні здійснює шраддгу *пінданвагар’яка* (*piṅḍānvāhāryaka*)... Удовольнивши спочатку [богів] Агні, Сому і Яму приношенням офірної їжі, зробленим згідно з правилом, треба потім удовольнити предків... Зробивши три *пінди* (*piṅḍa*) з цих решток офірної їжі (скачавши з рисової каші три кульки), треба, зосередивши увагу, звернувши обличчя на південь, піднести їх так само, як і воду” (Закони Ману 3.122, 211, 215).

⁸⁴ У деяких виданнях замість *paraḥke piyataṁ vāso* (“оселею певно пекло”) стоїть *paraḥke piyataṁ vāso* (“оселею на непевний час пекло”). На відміну від християнства, індуїзм не вважає, що душа грішника перебуває в пеклі вічно. Про перебування в раю сказано у віршах 20–21 дев’ятої глави “Бхагавадгіти”.

ЛІТЕРАТУРА

- Ахматова Анна. Избранное.* Москва, 1993.
- Бхагавадгіта (божественна пісня) / Пер. Миколи Ільницького // **Всесвіт**, 1991, № 4.
- Бхагавадгіта** / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).
- Бхагавадгіта. Коментарий Свами Рамсукхдаса** / Пер. с англійського Д. Бурбы. Москва, 2015.
- Білецький О.* Давня Індія та її література // **Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури.** Київ, 1982.
- Бурба Д. В.* **Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові** // **Східний світ**, 2018, № 1.
- Вишнева Д. А.* Индийские литературы // **История всемирной литературы.** В 9 т. Т. 4. Москва, 1987.
- Дідківська Галина.* Повна вогню промова “Бхагавадгіти” // **Всесвіт**, 1991, № 4.
- Завгородній Ю. Ю.* **Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.).** Київ, 2013.
- Завгородній Ю. Ю.* Поняттєво-термінологічний ряд Бхагавадгіти: історико-філософський аналіз (I та II розділи) // **Індія: давнина і сучасність:** збірник наукових праць. Вип. II. Київ, 2017.
- Йогананда Парамханса.* **Бхагавадгіта: Беседи Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом** / Пер. с англійського Д. Бурбы. Москва, 2008.
- Махабхарата. Книга пята: Удйогпарва (Книга о старании)** / Пер. В. И. Кальянова. Санкт-Петербург, 1976.
- Леся Українка.* Історія індуїзму // **Східний світ**, 2005, № 2.
- Махабхарата. Книга седьмая: Дронапарва (Книга о Дроне)** / Пер. В. И. Кальянова. Санкт-Петербург, 1992.
- Рам Дасс.* **Пути к Богу: Жизнь по Бхагавадгите** / Пер. А. Осипова, ред.-консультант Д. Бурба. Москва, 2005.
- Риттер П. Г.* Шьянкара // **Энциклопедический словарь Гранат.** Т. 50. Москва, 1932.
- Семенов В. С.* **Бхагавадгіта в традиции и в современной научной критике.** Москва, 1985.
- Философские тексты “Махабхараты”** / Перевод с санскрита, предисл., примеч. и толковый словарь Б. Л. Смирнова. Вып. 1. Кн. 1: Бхагавадгіта. Ашхабад, 1977.
- Bhagavad-Gita id est Θεσπεσιον Μελοσ sive Almi Crishnae et Arjunae colloquium de rebus divinis** / Textum recensuit, adnotationes criticas et interpretationem latinam adiecit Aug. Guila Schlegel. Bonnae, 1846.
- Kauṭilya. Arthaśāstra* / Translated by R. Śāmaśāstrī. Bangalore, 1915.
- Mahadev Desai. The Gospel of Selfless Action or The Gita according to Gandhi.* Ahmedabad, 1946.
- Monier-Williams M.* **A Sanskrit-English Dictionary.** London, 1899.
- The Bhagavad Gita or Song of the Blessed One, India’s Favorite Bible** / Translated by Franklin Edgerton. Chicago, 1925.
- The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad (with the Commentary of Śāṅkarācārya)** / Translated by Swāmi Mayavati. Almora, 1950.

The Katha-upanishad / Translated by F. Max Müller // **The Sacred Books of the East**. Vol. XV. Part II. Oxford, 1884.

The Laws of Manu / Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler. Oxford, 1886.

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947.

The Sacred Laws of the Āryas. Part II: Vāsiṣṭha and Baudhāyana / Translated by Georg Bühler. Oxford, 1882.

The Song Celestial, or Bhagavad Gītā / Translated from the Sanskrit by Sir Edwin Arnold. London, 1885.

Winternitz Maurice. **History of Indian Literature**. Vol. I. Calcutta, 1927.

REFERENCES

- Akhmatova Anna (1993), *Izbrannoye*, Prosveshcheniye, Moscow. (In Russian).
 “Bhagavadgita (bozhestvenna pisnya)”, Translated by Mykola Il’nyts’kyy, *Vsesvit*, No. 4, pp. 121–140. (In Ukrainian).
 Bilets’kyy O. (1982), “Davnya Indiya ta yiyi literatura”, in P. Ritter (Ed.), *Holosy starodavn’oyi Indiyi. Antolohiya davn’oindiys’koyi literatury*, Dnipro, Kyiv, pp. 17–87. (In Ukrainian).
Bhagavadgita (2009), Translated by D. Burba, RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).
Bhagavadgita with the Commentary of Svami Pamsukhdas (2015), Translated by D. Burba, Deych, Moscow. (In Russian).
 Burba D. V. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).
 Vishnevskaya D. A. (1987), “Indiyskiye literatury”, in *Istoriya vseмирnoy literatury*, Vol. 4, Nauka, Moscow, pp. 439–449. (In Russian).
 Didkivs’ka H. (1991), “Povna vohnyu promova ‘Bhagavadgity’”, *Vsesvit*, No. 4, pp. 141–147. (In Ukrainian).
 Zavorodniy Yu. Yu. (2013), *Retseptsiya indiys’koyi filosofiyi v Ukrayini. Liniya Ved (1840–1930)*, Institute of Philosophy, Kyiv. (In Ukrainian).
 Zavorodniy Yu. Yu. (2017), “Ponyattyevo-terminolohichnyy ryad Bhagavadgity: istoryko-filosofs’kyy analiz (I–II rozdily)”, in *Indiya: davnyina i suchasnist’*, Vol. II, Institute of World History, Kyiv, pp. 163–178. (In Ukrainian).
 Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Ardzhunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialoh mezhdou dushoy i Dukhom*, Translated by D. Burba, Moscow. (In Russian).
 Lesya Ukrayinka (2005), “Istoriya indusiv”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 166–185. (In Ukrainian).
Mahabharata (1976), Book 5: Udyogaparva, Translated by V. I. Kal’yanov, Nauka, Saint Petersburg. (In Russian).
Mahabharata (1992), Book 7: Dronaparva, Translated by V. I. Kal’yanov, Nauka, Saint Petersburg. (In Russian).
 Ram Dass (2005), *Puti k Bogu: Zhizn’ po Bhagavadgite*, Translated by A. Osipov, Consultant editor D. Burba, Sofiya, Moscow. (In Russian).
 Ritter P. G. (1932), “Śaṅkara”, *Encyclopaedic Dictionary Granat*, Vol. 50, Russian bibliographic institute Granat, Moscow, column 542. (In Russian).
 Sementsov V. S. (1985), *Bhagavadgita v traditsii i v sovremennoy nauchnoy kritike*, Nauka, Moscow. (In Russian).
Filosofskiye teksty “Mahabharaty” (1977), Transl. from Sanskrit, preface, note and explanatory dictionary by B. L. Smirnov, Issue 1, Book 1: Bhagavadgita, Ylym, Ashkhabad. (In Russian).
Bhagavad-Gita id est Thespesion Melos sive Almi Crishnae et Arjunae colloquium de rebus divinis (1846), Translated by August Wilhelm von Schlegel, Weber, Bonn. (In Latin).
Kautilya (1915), *Arthaśāstra*, Translated by Śāmāśāstrī R., Government Press, Bangalore.
 Mahadev Desai (1946), *The Gospel of Selfless Action or The Gita according to Gandhi*, Navajivan Pub. House, Ahmedabad.
 Monier-Williams M. (1899), *A Sanskrit-English Dictionary*. London.

The Bhagavad Gita or Song of the Blessed One, India's Favorite Bible (1925), Translated by Franklin Edgerton, The Open court publishing company, Chicago.

The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad with the Commentary of Śaṅkarācārya (1950), Translated by Swāmi Mayavati, Mādhavānanda Advaita Ashrama, Almora, Himalayas.

“The Katha-upanishad” (1884), Translated by F. Max Müller, in *The Sacred Books of the East*, Vol. XV, Part II, The Clarendon Press, Oxford.

The Laws of Manu (1886), Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, The Clarendon Press, Oxford.

The Mahabharata Critical Edition (1947), Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

The Sacred Laws of the Āryas (1882), Part II: Vāsiṣṭha and Baudhāyana, Translated by Georg Bühler, The Clarendon Press, Oxford.

The Song Celestial, or Bhagavad Gītā (1885), Translated from the Sanskrit by Sir Edwin Arnold, Trubner & Company, London.

Winternitz Maurice (1927), *History of Indian Literature*, Vol. I, University of Calcutta, Calcutta.

БГАГАВАДГІТА. Глава 1 /

Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад першої глави найвідомішої священної книги індуїстів – “Бгагавадгіти”, яку нерідко називають “Біблією (або Євангелією) індуїзму”. “Бгагавадгіта” є частиною грандіозного індійського епосу “Магабгарата”, який за обсягом утричі більший за Біблію. Однак сама “Бгагавадгіта” – це відносно невелика релігійно-філософська поема, що складається із 700 віршів, якими заповнені глави 23–40 критичного видання шостої книги “Магабгарати” (в інших виданнях – глави 25–42). У сучасному вигляді “Бгагавадгіта” сформувалася, ймовірно, у I–II ст.

Перша глава є містком, що веде від сюжету “Магабгарати” до власне “Господньої (bhagavat) пісні (gītā)”. Для дослідника індійської релігії тут можуть бути цікавими вислови моралістичного характеру. Імена персонажів, які згадуються в першій главі, а також інші реалії пояснюються перекладачем у примітках переважно цитатами з інших книг “Магабгарати”, а також “Законів Ману”, “Бригадараньяка-упанішади”, “Катха-упанішади”, “Артхашястри”.

У передньому слові наводяться висловлювання “Магабгарати”, згідно з якими битва, напередодні якої нібито прозвучали настанови “Бгагавадгіти”, була всесвітньою битвою між богами й демонами, що втілилися на землі в людській подобі. Наводиться також метафоричне трактування Магагмою Ганді цієї битви як внутрішньої боротьби в людині Добра зі Злом, і згадуються інші інтерпретації.

Розглянуто історію перекладу “Бгагавадгіти” на мови Європи. Дається стисла характеристика двох попередніх українських перекладів цього твору.

Ключові слова: Бгагавадгіта, Магабгарата, Індія, епос, санскрит, переклад, індуїзм, релігія

БХАГАВАДГИТА. Глава 1 /

Перевод с санскрита и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод первой главы самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которую нередко называют “Библией (или Евангелием) индуизма”. “Бхагавадгита” является частью грандиозного индийского эпоса “Махабхарата”, который по объему в три раза больше Библии. Однако сама “Бхагавадгита” – это относительно небольшая религиозно-философская поэма, состоящая из 700 стихов, которыми заполнены главы 23–40 критического издания шестой книги “Махабхараты” (в других изданиях – главы 25–42). В современном виде “Бхагавадгита” сформировалась, вероятно, к I–II вв.

Первая глава является переходом от сюжета “Махабхараты” к собственно “Господней (bhagavat) песни (gītā)”. Для исследователя индийской религии здесь могут быть интересными морализаторские изречения. Имена персонажей, которые упоминаются в первой

главе, а также другие реалии объясняются переводчиком в примечаниях преимущественно цитатами из других книг “Махабхараты”, а также “Законов Ману”, “Брихадараньяка-упанишады”, “Катха-упанишады”, “Артхашастры”.

В предисловии приводятся высказывания “Махабхараты”, согласно которым битва, накануне которой якобы прозвучали наставления “Бхагавадгиты”, была всемирной битвой между богами и демонами, воплотившимися на земле в человеческом обличье. Приводится также метафорическая трактовка Махатмой Ганди этой битвы как внутренней борьбы в человеке Добра со Злом, и упоминаются иные интерпретации.

Рассмотрена история перевода “Бхагавадгиты” на другие языки. Дается краткая характеристика двух предыдущих украинских переводов этого произведения.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Махабхарата, Индия, эпос, санскрит, перевод, индуизм, религия

Переклад надійшов до редакції 19.03.2018